

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՄԱՀ ԵՂԻՇԷ ԹԱԴԵՈՍԵԱՆԻ ԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԹԱՄԱՆԵԱՆԻ

Մեր ժողովուրդը երկու շատ ծանր կորուստ կրեց յանձին այս երկու մեծ արուեստագետներուն։ Երկուքն ալ իրենց ճիւղին մէջ ստաճեալ արդ տաղանդներ էին, երկուքն ալ՝ վաղաժամօրէն վախճանած, իրենց ուժերուն լրութեան մէջ, երբ զեւ շատ դժուար կրնային արտադրել։

Թադէոսեան մեր ցեղէն բղխած ամենէն հարազատ, ամենէն խոր եւ ամենէն հրապուրիչ նկարիչներէն մին էր։ Ունէր բազմազան տաղանդ մը. հաւասարապէս վարպետ էր բնութիւնն ու մարդկային դէմքն արտայայտելու մէջ, եւ բանաստեղծը որ կար իր մէջ, միշտ ինքզինքը յայտնած է, ոչ թէ բռնադրօսիկ, հռետորական միջոցներով, այլ շուտ նրկարչական միջոցներով։ Ան ի ծնէ նկարիչ էր, եւ եղած է միշտ ամէն բանէ առաջ նկարիչ։ Բաւական երկիրներ ճամբորդած ըլլալով (Արեւելք եւ Արեւմուտք), իր բնանկարներու եւ տիպարներու հաւաքածուն մեծ պէսպիսութիւն ունի եւ կը կազմէ թանկազին ամբողջութիւն մը։ Ան ու եւ է ճիշդ չէր ըներ իր արուեստին «արդիական» դոյն տալու համար, բայց իր գործերուն մէջ ոչինչ կայ որ հին թուի. կենդանի են անոնք ու զեղեցիկ, ինչպէս են մնայուն արուեստի էջերը, միշտ նոր ու թարմ երեցող արուեստի գործերը։

Խորհրդային ըստիմար Հայաստանի մէջ

հաստատուելէն յետոյ, Թադէոսեան ուղղամիտ գործակից մը եղաւ՝ իրր հայ արուեստագետ եւ իրր հայ քաղաքացի՝ իր երկրի նոր ըստիմար ղեկավարներուն. մասնաւորապէս անոնց աջակցեցաւ Երեւանի Պետական Թանգարանին կազմակերպութեան գործին մէջ։ Ան կը շարունակէր բնակիլ Թիֆլիս, բայց սրտով միշտ Երեւան էր, ու մերթ անձամբ ալ կ'երթար հոն իր բարեկամները տեսնելու եւ հայ մշակութային կեանքին մասնակցելու։ Ան իր արուեստը միշտ պահէ իր զեղապիտական անխառն ու բարձր ոլորտին մէջ, չխորհեցաւ երբեք զայն օրուան տիրող քաղաքական ու բնակարան վարդապետութեան արուեստականօրէն արտայայտիչ դարձնել։ Զուտ արուեստագետ մըն էր ինքը. բնութեան դէմքին, մարդկային դէմքին, կեանքի խորհուրդին, աշխարհի մէջ սրտուած յայտնի ու թաքուն հրաշագան ու բնութեան բանաստեղծութեան թարգմանն ըլլալ էր իր կոչումը, այդ կոչման հաւատարիմ մընաց մինչեւ վերջը։

Եւ Խորհ. Հայաստանի ժողովուրդն ու մտաւորական, ղեկավարուեալն ու քաղաքական ղեկավարները խորապէս դնահատեցին անոր արուեստագէտի արժանիքը եւ նկարադրի պոնտիֆիկը։ Մեծ ցուցահանդէսն իր գործերուն, որ կազմակերպուեցաւ Երեւանի մէջ 9 - 10 ամիս առաջ եւ որու առթիւ Անահիտի

մէջ երեւցան երկու ընդարձակ յօդուածներ թաղէսեանի մասին, ունեցաւ անտակարգ յաջողութիւն ու Երեւանի մամուլը ողջունեց թաղէսեանի մէջ հայ արուեստի կատարներէն մին:

Անոնք որ, ինչպէս այս տողերը դրողը, մօտէն ճանչցած են թաղէսեանը, մեծ արուեստագէտին հետ կ'ողբան նաեւ իր համեստ, գորովոտ, անկեղծ, սրտալից բնաւորութեամբ ա՛յնքան սիրելի մարդու մը եւ ամենաթանկագին բարեկամի մը կորուստը:

Թիֆլիս՝ երբ վերջին անգամ զինք տեսայ, առողջ եւ առողջ կը թուէր. նկարչական շատ մը ծրագիրներ ունէր գեւ: Կիսաւարտ կարեւոր գործեր ցոյց տուաւ ինծի, որոնց մէջ մասնաւորապէս ուշադրութիւնս դրաւեց մարդկային անարդարութեանց, նենդութեանց, վատութեանց դէմ ծառացող զայրադին ահաւոր Յիսուսի դէմք մը: Իր ամուսինն էր, այդ ազնիւ Չուիցերուհին, երկար տարիներէ ի վեր թաղէսեանի անձնուէր ու գուրգուրոտ ընկերուհին, որ ինքզինքը տկար կը զգար. երբ իրենցմէ բաժնուելու պահուս «ցտեսութիւն» ըսի, «Չեմ կարծեր որ, մրմնջեց տխուր ժպտով մը, եթէ անգամ մըն ալ այս կողմերը զաք, զիս ողջ դռնէք»: Արդ, թաղէսեանն է որ է՛ն առաջ մեկներ է, ի՛նչ հիւանդութեամբ՝ չեմ զիտեր:

Այդ դառն կորուստին կսկիծը կրնայ քիչ մը մեղմանալ զէթ այն մտածումով որ այդ պատուական արուեստագէտը, աչքերն ընդմիշտ փակելէ առաջ լոյսին, իր ժողովուրդէն եւ ամբողջ Կովկասէն ու ամբողջ Պորհ. Միութենէն իր տաղանդը հասկցունած, դնահատուած, ըստ արժանւոյն գրուատուած դուռ:

×

Թամանեանի կորուստը, կարելի է ըսել, ա՛լ աւելի ծանր է, գրեթէ աղետաւոր, մեր երկրին ու մեր ժողովուրդին համար: Ոչ միայն Հայաստանի արդի մեծագոյն ճարտարապետն էր ան, այլ ամբողջ Պորհ. Միութեան ամենէն վարպետ ճարտարապետներէն մին: Պատերազմէն առաջ Փեթրոկրատի եւ Մոսկուայի մէջ անհանրաժանօթ էր իր տաղանդով եւ հմտու-

թեամբ: Իր ուսումն ստացած Փեթրոկրատի Արուեստներու Ակադեմիայի նկարչական բարձրագոյն դպրոցի ճարտարապետական բաժնին մէջ, անիկա 1904էն մինչեւ 1918 Փեթրոկրատի, Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ այլ տեղուանք նախադէմք ու կառուցանել տուաւ բազմաթիւ կարեւոր շէնքեր. 1914ի մրցումին մասնակցելով ստացած էր առաջին մրցանակը՝ ոսկի մետալ: 1914ին Արուեստներու Ակադեմիան անոր տրւած էր «ակադեմիկոս»ի տիտղոսը. 1908ին մասնակցած էր Վիեննա գումարուած ճարտարապետներու համաշխարհային համագումարին կից սարքուած ցուցահանդէսին. 1917 - 18ին Արուեստի գործիչներու համառուսական Միութեան նախագահ եւ Լենինկրատի Արուեստներու Ակադեմիայի խորհուրդի նախագահ անուանուած էր:

Պորհ. բեթիմը Հայաստանի մէջ հաստատուելէն քիչ յետոյ, անիկա, փոխանակ մընալու Մոսկուա, ուր աւելի լաւ կրնարք վարձատրուիլ եւ աւելի փայլուն կեանք փարել, հայրենասիրաբար նախընտրեց — հակառակ որ Հայաստանէն հեռու Կրասնոտար քաղաքին մէջ ծնած էր, — զալ իր ցեղին փոքրիկ, աղքատ, անչուք երկիրը եւ իր ուժերը նուիրել անոր վերաշինութեան գործին, — ճիշդ ինչպէս ըրաւ եւ Սպենդիարեան որ, պատերազմէն առաջ Մոսկուայի մէջ անուանի իրր հայազգի ուսական երաժիշտ, Պորհ. բեթիմի Հայաստան հաստատուելէն յետոյ եկաւ Երեւան՝ «հայ երաժշտութիւն» յօրինելու եւ նոյնպէս վաղաժամօրէն վախճանեցաւ:

Բազմաթիւ են զեղեցիկ շէնքերը որ կառուցուեցան Երեւանի մէջ՝ Թամանեանի դժած յատակադին համեմատ եւ անոր զեկամարութեան տակ, — Անասնարութական վարժարանը, Քիմիարանական Համալսարանը, Հոգադորձական գործավարութեան պաշտօնատեղին, Մելգոնեան Մատենադարանը, Բարեգործականի Տունը, Լենինականի հիւսուածաշինական գործարանը, եւն.: Ան իր մեծ արուեստագէտի բնազդով զգացած էր թէ նոր ճարտարապետութիւն մը որ պիտի ծագէ Հայաստանի մէջ, հարազատ ըլլալու համար պէտք է կապ մը պահէ այդ երկրի հին արուեստին զեղեցկագոյն տարրերուն հետ եւ առանց այդ հին սր-

ուեստին օրինակութիւնն ըլլալու, իր ժամանակին արտայայտիչը դասնալ ջանալով հանդերձ, պէտք է օգտուի այդ հին ստեղծագործութեանց մշտատեւ կենդանի գեղեցկութիւններէն: Ակիզքները, երիտասարդ ճարտարապետներ քննադատներ էին իր այդ ուղղութիւնը, բայց վերջերս՝ այդ երիտասարդները, որ այս մեծ վարպետին սկսած դործը շարունակել սահմանուած են, — ինչպէս օրինակի համար՝ Մագմանեանը, — եկած յարած էին անոր պաշտօններուն եւ իրենք իսկ կ'ընդունէին թէ արուեստագէտ մը, ինչպէս եւ բանաստեղծ մը, կրնայ եւ պարտի քննադատօրէն օգտուիլ անցեալի ժառանգութենէն, այսինքն արտադրել դործեր որ մեր ժամանակի ոգին ու ճաշակը եւ արուեստագէտին անձնական խոսնուածքը արտայայտելով հանդերձ, իրենց ձեւին, ազգային յոյնին, տեղական համեղ ինքնութեան շնորհիւ համար՝ զիտան օգտագործել տոհմային հին վարպետներուն դործերէն ինչ որ կրնայ պատշաճիլ մեր ժամանակի պահանջներուն համարպատասխանող շէնքերու:

Թամանեանի երկու ամենէն խոշոր դործերը եղան Նոր Երեւանի, մայրաքաղաք Երեւանի, յատակագիծը, եւ մեծ Թատրոնը, «Ժողովուն» (Ժողովրդական տուն): Երեւանի յատակագիծին, երկար ուսումնասիրութիւններէ եւ բազմատեսակ բարեփոխութիւններէ յետոյ, տուած էր վերջնական ձեւ, որ եւ ընդունուած եւ վաւերացուած է Հայաստանի իշխանութիւններէն, եւ ցարդ ինչ որ չինուած է Երեւանի մէջ ու շուրջը, — փողոցներ, պողոտաներ, հրապարակներ, պարտէզներ, տուներու շարքեր, մեծ շինութիւններ, — կէտառկէտ Թամանեանի ծրագրին դործագործութիւնն է եղած եւ այսուհետեւ ալ այդպէս պիտի ըլլայ: «Ժողովուն»ին վրայ Անահիտի մէջ արդէն թէ՛ Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեան եւ թէ՛ եւ բաւական երկարօրէն զրած ենք. ու Գարեգին սրբազանի յօդուածին հետ հրատարակած եմ «Ժողովուն»ի առաջին յատակագիծներէն միոյն վերաբոլորութիւնը, եւ իմ յօդուածիս հետ՝ պատկերը վերջնական ձեւով մաքէթին զոր յօրինած էր: Այդ «Ժողովուն»ը պիտի ըլլայ հսկայ շէնք մը, գեղարուեստական կոթող մը, նոր Հայաստանի մայրաքաղաքին մեծագոյն զարդը: Թամանեան

կը ցանկար որ այդ Թատրոնը ըլլար այնքան գեղեցիկ ու ինքնատիպ շէնք մը, այնքան վիթխարի, այնքան լայնօրէն օժտուած արդիական թատրոնի յարմարութիւններով, որ անոր հրաշակը տարածուէր ամբողջ Սորհ. Միութեան, ամբողջ աշխարհի մէջ՝ իրր նորանշան ու հզօր շինութիւն մը, եւ զայն տեսնել զային օտար երկիրներէ գեղասէրներ:

ԳԺՐԱՂԱՐԱՐ ԵՐԵՎԱՆԻ յատակագիծին ամբողջական իրականացումէն (որուն համար կարծեմ թէ դեռ դոնէ տասը տարի պէտք է) եւ եւ մանաւանդ իր «Ժողովուն»ին յիսկատար աւարտումէն առաջ վախճաներ է այդ հանճարեղ արուեստագէտը, նոր Հայաստանի այդ փառապանծ նոր Տրդատը:

Կը յիշեմ այն անմոռանալի օրը զոր անցուցի իրեն եւ Թօրամանեանի հետ՝ ընդարձակ հոգամասին մէջ «Ժողովուն»ին, որուն խորունկ հիմերը դնելու եւ ստորերկրեայ մասերը շինելու զրազած էին այդ միջոցին դործաւորները: Երկուքն ալ փոխադարձ սիրով ու յարգանքով իրարու կապուած երկու հայ հսկաներ, խանդավառ էին այդ գործով, որուն մէջ Թօրամանեան, Թամանեանի մեծ ուղեցոյցն ու խորհրդատուն՝ հայ հին արուեստի մարդին մէջ, իր օգնական ճարտարապետի գերն ունէր. բայց եւ երկուքն ալ առողջութեամբ խաբխուր կը թուէին: Թօրամանեան հուսկու մարմին մը ունէր, բնութենէն ամուր կառուցուած բայց բազմամեայ նեղութիւններէն մաշած, ու քանի մը տարի առաջ պատահած ծանր արկածէ մը բոլորովին քայքայուած: Վախ կը ներշնչէր երկար տոկալ չկարենալու, եւ այդ վախը, աւա՛ղ, արդարացաւ քիչ յետոյ: Թամանեան քայքայուած երեւոյթ չունէր, ջիւղ էր ամբողջ, նուրբ ուժի տպաւորութիւն կը թողուր, բայց փափուկ, բարակ կազմուածք մը, թանկազին ու դիւրարեկ: Այդ խիստ ձմեռներով լեռնային երկրին մէջ, ուր կեանքի հանգստաւէտութեան պայմանները գեռ հեռու են գոյութիւն ունենալէ, ի՞նչքան տեսն, — կը մտածէի անձկութեամբ զինքը գիտելով, — պիտի գիմանար այդ բարակ կազմուածքը, որ յօժարակամ յանձն առնուած, բայց անընդհատական ու սոգսով չարաչար աշխատանքի մը անձնատուր

էր: Եւ ահա ան ալ դացեր է իր բարեկամ թօրամանեանին քով վերջնական հանգիստը վայելելու: Իր պակասը խորապէս զգալի պիտի ըլլայ Հայաստանի մէջ: Բարեբաղդաբար, մենք հոն ունինք ուրիշ հմուտ ու փորձ ճարտարապետ մը եւս, որ է Բունիաթեան, որ կառուցած է Երեւանի զեղեցիկ շէնքերէն մէկ քանին, եւ որ հրատարակեց Գառնիի մեհեանին վրայ (որուն խանդավառիչ վերակազմութիւնն իրագործուելու վրայ է այժմ իր ղեկավարութեան տակ) մեծապէս շահեկան ուսումնասիրութիւն մը: մենք հոն ունինք նաեւ խումբ մը երիտասարդ ճարտարապետներ որ արդէն իսկ իրենց տաղանդն ապացուցած են, ինչպէս Հալապեան, Մաղմանեան, Քոչարեան եւ ուրիշներ: Ատոնք անշուշտ, իրենց անձնական ստեղծագործութիւնները շարունակելով հանդերձ, իրենց բոլոր կրցածը պիտի ընեն որպէս զի Թամանեանի «Ժողովուն» շինութիւնը եւ Երեւան քաղաքի կառուցումը լրանան ըստ մեր հանդուցեալ սիրելի վարպետին յատակագիծներուն:

ՄԱՀ ՎԵՆԻՋԵԼՈՍԻ

Վենիգելլոսի մահով անհետացաւ ժամանակակից պատմութեան մեծագոյն Հելլենը եւ արտակարգ քաղաքական գործիչ մը որ համաշխարհային թատերաբեմին ալ վրայ ուշադրաւ դեր մը կատարեց: Այդ զարմանալի դէմքին վրայ, զոր անձնապէս մօտէն ճանչնալու առիթ ունեցած եմ, աւելի ընդարձակօրէն պիտի դրեմ ուրիշ տեղ: Հօս կ'ուզեմ միայն յարգանքի քանի մը խօսք նուիրել այդ մեծ հայրենասէրի յիշատակին եւ ուրուագիծ մը տալ կեանքին ու գործունէութեանն այդ կորովի ու հանճարեղ անձնաւորութեան որուն մահը ամբողջ Հելլենութիւնը զգրկեց եւ միջազգային մամուլը հիացական յօդուածներով լեցուց, եւ որ իր ժողովուրդին պարծանքներէն ու բարերարներէն մին ըլլալէն դատ, հայ ժողովուրդի եւ հայկական դատի բարեկամ մը եղաւ:

Ան իր հանրային գործունէութիւնն սկսաւ իր ծննդավայր Կրետէին համար սարքուած ապստամբութեան մը իբր մղիչ ու վարիչ, եւ եթէ այդ ապստամբութիւնը, — որ առաջինը չէր Կրետէի մէջ, — լիովին յաջող ելքի մը

յանդեցաւ, ատոր մէջ Վենիգելլոսի կորովն ու ճարտարութիւնը էական դերն ուցան, եւ Կրետէ, թուրք լուծէն ազատած, եւրոպական տէրութեանց պաշտպանութեան տակ ինքնավար բեթիմ մը ստացաւ, սպասելով որ կատարուէր նաեւ լրացումը Կրէտացւոց բաղձանքին, այն է միացումը Մայր — Հայրենիքին՝ Յունաստանի հետ, ինչ որ իրականացաւ նաեւ տարիներ յետոյ նոյն Վենիգելլոսին աշխատանքով:

Իր այս առաջին մեծ յաջողութենէն յետոյ, Վենիգելլոս, որ արդէն իսկ Աթէնքի իրաւաբանական Համալսարանին մէջ ստացած էր իր ուսումը, գնաց հաստատուեցաւ Աթէնք, եւ կրէտացի հայրենասէրը քիչ յետոյ կը դառնար համահելլենական ազգային խռատին իրագործման նուիրուած մեծ վարիչը: Երեսփոխան ընտրուեցաւ, հիմնեց կուսակցութիւն մը որուն ղեկավարն պետք մնաց մինչեւ մահը, դարձաւ յոյն խորհրդարանին հղորակողն զէմքը, եւ չուշացաւ վարչապետ անուանուելու:

1912ին թուրքիոյ դէմ պալքանեան ազգերու կողմէ մղուած պատերազմին զլխաւոր ղեկավարարը եղաւ, եւ այդ պատերազմէն յետոյ, Յունաստանը, իրեն կցելով Սերանիկի կարեւոր նահանգը ու եւրոպական թուրքիոյ յունական այլ հողամասեր, ինչպէս եւ Կրետէն եւ ուրիշ քանի մը կղզիներ, փոքրիկ պետութեանէ մը պալքանեան ու միջերկրականեան կարեւոր տէրութեան մը աստիճանին բարձրացաւ, եւ ատրիակ կը պարտէր է՛ն առաջ Վենիգելլոսի հայրենասիրական հրապառ ոգիին, վարչական կարողութեան, քաղաքագիտական հանճարին:

Մեծ պատերազմի առեւ, բոլոր յոյն գործիչներու մէջէն ինք է որ նախատեսեց թէ Դաշնակիցներն է որ պիտի տանէին վերջնական յաղթանակը եւ ընդգլխացաւ Կոստանդին թագաւորին եւ անոր կողմնակից յոյն գործիչներու սխալ (եւ Յունաց ինչպէս եւ Արեւելքի բոլոր քրիստոնեաներուն համար աղետաբեր) զերմանամով քաղաքականութեանը, վերջ ի վերջոյ ապստամբեցաւ թագաւորին դէմ, քաշուեցաւ Սերանիկ՝ Դաշնակիցներու հետ համաձայնութեամբ եւ անոնց օգնութեամբ, հոն իր համախոհներուն հետ կազմեց ընդգլխակազ կառավարութիւն մը եւ բանակ մը, Դաշնակիցներու կղբին կուուելու որոշումով: Այդ որոշման գոր-

ծաղրութեամբ, Յունաստանը, Սելանիկի Համաձայնական բանակին հետ միասին գերմանո-թուրք նիզակակցութեան դէմ վերջին բռնակցին կոռւած ըլլալուն շնորհիւ, կրցաւ լայնօրէն օգտուիլ Դաշնակիցներու յաղթանակէն:

Կոստանդին այդ միջոցին պահանջէ եղած էր արդէն՝ զաշնակից կառավարութեանց իսկ (մասնաւորապէս Փրանսականին) ձեռքով՝ վերականգնել Յունաստանի բաղձանքին համաձայն, եւ յաղթանակէն քիչ առաջ հանրապետական կառավարութիւնը արդէն հաստատուած էր բոլորական Յունաստանի մէջ ու Վենիզելոս կ'իշխէր ամբողջ ժողովուրդին վրայ: Ոմանք կը մեղադրեն իրեն թէ այդ բոլոր յաջողութիւններէն զինովցած, չափազանց շատ բան պահանջէր զաշնակիցներէն՝ Փարիզի Հաշտութեան Խորհրդաժողովին ներկայացուցած իր յուշագրով ու Սան - Րեմոյի Խորհրդաժողովին մէջ զլիստոր ներշնչողն ըլլալով այն զաշնակիցին որ յետոյ Սիմօնի մէջ պիտի ստորագրուէր եւ աւելի ետքն ալ Լոզանի մէջ պիտի պատուէր: Կը մեղադրեն իրեն մանաւանդ որ Իզմիրի շրջանը (հինաւուրց Յոնիան, յոյն ցեղի եւ քաղաքակրթութեան օրրանը) ուղած է կցել Յունաստանին, թէ հոն ատոր համար զօրք զրկած է, որով Իտալիան (որուն խոստացուած էր այդ շրջանը) կատաղի թշնամի եւ թուրքերուն վերականգնումին օգնող դարձուցած է: Ըշմարտութիւնն այն է որ Վենիզելոս դրած է այդ բոլոր պահանջները՝ բովանդակ յոյն ժողովուրդին միահամուռ բաղձանքներուն թարգման հանդիսանալով, ու նորէն անոնց մէկ մասն ալ (Պոլիս, Պոնտոս, Էւն...) զեղչելով կամ անոնց ազատագրման համար անուղղակի ձեւեր թելադրելով, Փոքր Ասիոյ յունական հողերուն ալ միայն մէկ շրջանին Յունաստանի կցումը պահանջելով: Եւ պէտք չէ մոռնալ որ ատոր մէջ զինք ուժգնօրէն խրախուսեց անգլիական քաղաքականութիւնը, եւ Քլեմանտոյի Ֆրանսան ալ նախընտրեց՝ պահ մը՝ որ Յունաստան ըլլայ այդ շրջանը գրաւողը քան թէ Իտալիան:

Ինչ որ Վենիզելոսի իրական ու մեծ սխալը եղաւ, այն անհոգութիւնն է զոր այն ցոյց տուաւ 1921ի երեսփոխանական ընտրութեանց առաջ, կարծելով թէ մէկը որ իրեն պէս իր երկ-

րին մատուցած էր ամենամեծ ծառայութիւնները, չէր կրնար դաւաճանուիլ իր ժողովուրդէն: Բայց, տարօրինակ, անհասկանալի եւ խորապէս ցաւալի երեւոյթ Վենիզելոս ունեցաւ կոստանդինեան Յոյներու կուսակցութեան դէմ տարած իր առաջին յաղթանակէն (որմէ սակայն իր երկիրն է որ շահեցաւ) մինչեւ իր մահը, խանդավառ պաշտօններու հետ, մոլեգին ատուներ՝ իր ժողովուրդին մէջ: Օգտուելով իր այդ անփութութենէն կամ ծայրայեղ ինքնավստահութենէն, իր հակառակորդները ընտրութեանց մէջ յաջողեցան անոր կուսակցութիւնը պարտութեան մատնել, այնպէս որ ինքն իսկ երեսփոխան չվերընտրուեցաւ: Հակառակորդ կուսակցութիւնը՝ յաղթական, չարաղէտ Կոստանդինը բերաւ նորէն պահուն վրայ բազմեցուց. կոստանդինեանները, փոքր-ասիական յոյն հողերու ազատագրման մէջ Վենիզելոսն ու իրենները գերադանցելու միտումով՝ պատերազմը վերսկսան թուրքիոյ դէմ եւ անհեռատես, անխոհեմ, անհաշիւ յանդգնութեամբ մը իրենց զօրքերը յառաջ մղեցին մինչեւ Սաքարիա, յաւակնելով երթալ մինչեւ Անկորա եւ Ջախջախիլ թշնամին իր կեղբոնին մէջ... Եւ ատով զրգուցին բորբոքեցին սմբած թուրքին մէջ ինքնապաշտպանութեան, փոխվրէժի, վերականգնման բնազդն ու կամքը. միւս կողմէ, չափազանց անգլխասէր ու Ֆրանսայի հանդէպ անբարեկամ եւ արհամարհող վերաբերմունքով մը, մղեցին Ֆրանսան ալ Իտալիոյ պէս թուրքիոյ բարեկամ եւ օգնող դառնալու. եւ ատոնց արդիւնքը եղաւ՝ Կիլիկիոյ պարպումը Ֆրանսական զօրքերէն, յոյն բանակին կորակոր պարտութիւնը քեմալական ուժերէն, Իզմիրի աղէտը, Արեւելքի ամբողջ քրիստոնէութեան ջախջախումը, թուրքիոյ վճռական վերականգնումը, Պոլսոյ վերգրաւումը թուրքերէն, Հայաստանի Հանրապետութեան հողերուն մէկ մասին թուրքերու ձեռքն անցնիլը, վերջ ի վերջոյ Սելանիկի զաշնակիցին բզբոտումը եւ Լոզանի անպատիւ զաշնակիցին ստորագրումը:

Այդ վերադարձն զժաղգութեան օրերէն յետոյ, Վենիզելոսի կեանքը եղաւ այլ եւս մշտական լարուած ներքին պայքարի եւանդ մը. մերթ յաջողութեամբ պսակուած, մերթ անյաջող. ջղաշին, տառապալին, զժնդակ կեանք

մը: Յաջող չըջաններուն, երբ նորէն իշխանութեան գլուխ անցաւ, գէթ վաստկուածը ամուր պահելու եւ անոր ազազան լրջօրէն ապահովելու համար, անիկա սահմանափակ եւ գլխաւոր վարիչը եղաւ թրքամերձ նոր քաղաքականութեան մը որ պատահած բոլոր դէպքերէն յետոյ, նկատի ունենալով ստեղծուած նոր կացութիւնը, իր սխալներուն եւ կորուստներուն հակառակ մեծ պատերազմէն նորէն շահով ելած Յունաստանին համար՝ իմաստուն քաղաքականութիւն մըն էր (արդէն ամէն հատուածի Յոյներուն ալ հաւանութիւնն ունեցող):

Իր հակառակորդները երբեք չզաղրեցան զինք հալածելէ: Երկու — երեք անգամ, — անհաւատալի, աններելի՝ յանցանք, — նոյն իսկ մահափորձի ենթարկեցին զայն, որմէ հրաշքով ազատեցաւ: Բայց ան երբեք չհամակերպեցաւ զործունէութենէ բոլորովին քաշուելու, պայքարը շարունակեց, մէկ քանի անգամ իշխանութիւնը նորէն ձեռք անցուց ու նորէն կորսնցուց, մինչեւ որ անոր վերջնապէս տիրանալու, իր կուսակցութիւնը վճռապէս ու տեսականապէս յաղթական դարձնելու եւ իր հակառակորդները արմատապէս ջախջախելու համար, ուզեց փորձել — կամ թերեւ իրեններուն ճնշման տակ մղուեցաւ, ստիպուեցաւ փորձել — իր երկրի կառավարութեան դէմ ուղղուած այն աւաղելի ապստամբութիւնը, որ տասն օրուան մէջ խայտառակօրէն ջախջախուեցաւ: Այդ մեծ սխալէն յետոյ, անոր կը մնար այլ եւս վերջնապէս քաշուիլ հանրային գործունէութենէ, ինչ որ ըրաւ՝ մեկուսանալով Փարիզ, ու մահը որ յանկարծ եկաւ հանդէսնել այդ արտասովոր մարդը որուն ամբողջ կեանքը փոթորիկ մը եղած էր եւ որ արդէն իսկ իր գործը ամբողջապէս կատարած էր եւ լիովին տուած էր իր երկրին ու ժողովուրդին ինչ որ կրնար տալ, ազատեց զինք այդ անել ու տխուր կացութենէն, եւ դարձուց զինքը իր փառաւոր մեծութեանը, որուն՝ ինչպէս չքեղ եւ անարատ ծիրանի մը՝ մէջ փաթթուած, անոր հոյակապ հայրենասէրի դէմքը, պիտի մնայ յոյն պատմութեան մէջ յաւիտենապէս կանգուն, կենդանի ու պաշտամունքի առարկայ եւ համամարդկային պատմութեան մէջ խորին յարգանքով շրջապատուած՝ իբր զարաւոր դերու-

թենէ մը տկարացած, նսեմացած, փոքրացած ժողովուրդ մը ազատագրող, մեծցնող, ուժեղացնող, երբեմնի փառքերուն ու զօրութեան մօտեցնող հրաշալի գործիչի դէմք մը:

Արտասովոր հանդիսութիւնները որոնցմով պաշարուեցաւ անոր թաղումը, ցոյց տուին որ յոյն ժողովուրդը նորէն իր ստուար մեծամասնութեամբ կը բոլորուէր իր Ռեմագոյն մարդուն յիշատակին շուրջ, յիշատակ որ սալապային անշուտ պիտի միացնէ՝ առանց բացառութեան՝ բոլոր պաւակները հելլէն ցեղին:

Վենիզելոս բարեկամ մը եղաւ հայ ժողովուրդին ու անոր դատին. բարեկամ մը եղաւ, որովհետեւ կը սիրէր եւ կը յարգէր Հայերը, ու նաեւ որովհետեւ յոյն դատին համար նրա պատաւը կը նկատէր՝ դաշնակիցներու յաղթանակէն անմիջապէս յետոյ՝ պաշտպանել հայկական քոյր դատը եւ տապալած թուրքին ձեռքէն ջանալով խլել յոյն ու հայ հողերուն մեծագոյն մասը, եթէ ոչ ամբողջութիւնը, այդ զօրացած երկու ազգերու սերտ մերձեցումով ու դաշնակցութեամբ թուրքիոյ իբր մեծ տէրութիւն վերականգնումը արդիւնէ: Ինք էր որ յունական յուշագրին մէջ զոր ներկայացուց Հայտութեան խորհրդաժողովին, — Հայ Պատուիրակութեան կողմէ յուշագրի մը մատուցումէն առաջ, — հայկական պահանջները բանաձեւեց ու ջատագովեց (իւր յուշագրին այն մասերուն որ Պոլսոյ ազատագրման եւ հայ տէրութեան մը կազմութեան կը վերաբերին՝ թարգմանութիւնը կը հրատարակեմ Անահիտի այս թիւին մէջ):

Այդ օրերուն, ոմանք մեր մամուլին մէջ ելան տարածայնելու թէ Վենիզելոս հայկական ծագում ունէր եւ անոր համար էր որ հայկական դատը կը պաշտպանէր: Սխալ էր ադ, կամ չփոթութեան մը արդիւնք: Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութիւն» անունով կազմակերպութիւն մը որուն հիմնադիրներէն մին եւ նախագահն էի եւ որ պատերազմի վերջին տարիներուն եւ պատերազմէն ետքն ալ քանի մը տարի ազգային դատի փրոփականտին որոշ ծառայութիւններ մատուց, Վենիզելոսի յուշագրին խորհրդաժողովին ներկայացուելէն յետոյ՝ որոշեց ճաշկերոյթով մը մեծ կրեւոցիին յայտնել մեր երախտագիտութիւնը ու նոյն ատեն կատա-

րել Հայ — յոյն եղբայրութեան ցոյց մը: Ճաշկերոյթը տեղի ունեցաւ Օթէլ Բիցի մէջ, անոր հրաւիրուեցան՝ Վենիզելոսի հետ՝ յոյն բոլոր նախարարները որ Փարիզ էին, յոյն դեսպանը եւ այլ հելլէն անձնաւորութիւններ, ինչպէս եւ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը եւ Փարիզի Հայ գաղութի բնորանին: Բաժակաճառեր արտասանեցին Միութեան նախագահը, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշա, որոնց պատասխանեց Վենիզելոս (այդ ճառերը ամփոփուած են «Յոյն — Հայ եղբայրութիւնը» տիպոգրոյ գրքոյկի մը մէջ): Իր այդ պատասխանին մէջ է որ Վենիզելոս յայտնեց թէ Կրետէն վեր-գրաւելէ յետոյ, Փոկաս կայսրը, տեսնելով որ Թուրքերը քրիստոնեայ տարրը հոն գրեթէ բնաջինջ բրած եւ մահմետականներութիւն աւելցուցած էին, զօրացնելու համար քրիստոնեայ տարրը՝ Փոքր Ասիայէն ջաղմաթիւ Հայեր հոն գաղթեցուցած ու տեղաւորած էր, որով, ըսաւ, Կրետացիներու արիւնին մէջ Հայ արիւն կայ խառնուած: Այդ խօսքն էր որ ոմանց մտքին մէջ շփոթութիւն յառաջ բերած եւ կարծել տուած էր թէ Վենիզելոս յունացած Հայ մըն է: Կարելի է միայն խորհիլ որ այդ արտակարգ մարդը՝ իբր Կրետացի՝ խառնուրդ մըն էր իրօք (իր իսկ տուած տեղեկութեան համաձայն) Յոյնի եւ Հայու, այդ երկու հին ցեղերուն լաւագոյն յատկութիւններն իր վրայ միացնող: Անոր յիշատակին առջեւ, ամէն մէկ Հայ, թէ՛ իբր յոյն մեծ ցեղին բարեկամ, եւ թէ՛ իբր Հայ, միշտ յարգանքով ու հիացումով պիտի խոնարհի:

ՄՈՒՐԱՏ — ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԸ

Ս. Ղազարու Մխիթարեան Միաբանութիւնը պատուական գաղափարն ունեցած է յառաջիկայ Օգոստոսի ընթացքին Վենետիկի մէջ Հանգիստաւորապէս տօնախմբելու Սամուէլ Մուրատի եւ Ռափայէլեանի կտակներով հիմնուած եւ Մխիթարեան գաստիարակներու ձեռքով գործադրուած Հայ կրթական գործին հարիւրամեակը: Ռափայէլեան վարժարանը՝ Փատուա, յետոյ Վենետիկ հաստատուած, Մուրատեան վարժարանը՝ նախ Փարիզ, յետոյ 1870ի պատե-

րազմին Վենետիկ փոխադրուած եւ Ռափայէլեանին միացած, ի վերջոյ՝ վեց եօթ տարի առաջ՝ Փարիզի խումբ մը Հայերու կողմէ յայտնուած փափաքին եւ գաղութահայութեան ներկայ բոլորի անհրաժեշտ պէտքերուն ընդ առաջ երթալու համար՝ Միաբանութեան վեհանձն նախաձեռնութեամբ վերստին Փարիզ բերուած ու Սելմ Կալուրուած, եւ ասոնցմէ զատ՝ Մուրատի եւ Ռափայէլեանի կտակներուն հասոյթով Պոլիս, Տրապիզոն եւ Արեւելքի այլ քաղաքներու մէջ բացուած վարժարանները, հարիւր տարիէ ի վեր շատ մեծ ծառայութիւն մատուցած են մեր ժողովուրդին, առաջին կարգին վրայ գրտնուելով մեր այն կրթական հաստատութեանց որ հասցեցած են զարգացած մտքով եւ Հայ ուղիով սերունդներ: Թուել հոս այն բոլոր Մխիթարեան ուսուցիչներն ու տեսուչները, Հ. Պետրոս Մինասեաններէն, Բաղդատուններէն, Հիւրմիւզներէն, Ալիշաններէն, Ալփաղովսքիներէն, Ճարեաններէն, մինչեւ Հ. Յ. Թորոսեան, Հ. Ղազիկեան, Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան, Հ. Գ. Նահապետեան եւ այլք, որոնց ոմանք մեծ մտաւորականներ եղան եւ բոլորն ալ նուիրուած, ձեռնհաս եւ ազգասէր գաստիարակներ, եւ որոնք, խալացի եւ Քրանսացի կարող ուսուցիչներու հետ, իրենց խնամքին յանձնուած Հայ պատանիներուն տուին լաւագոյն կրթութիւնը որ կարելի էր կազմելու համար հարազատ Հայեր, ու յիշատակել նաեւ անունները այն բոլոր անձնաւորութեանց, — զրապէտ, արուստապէտ, պետական պաշտօնատար, հանրային գործիչ, ուսուցիչ, եւն. — որոնք, Մ. Պէշիկթաշլեանէն, Թ. Թէրպեանէն, Մամուրեանէն, Մերենցէն, Թրեանցէն, Մելքոն խանէն, Միքայէլ Փորթուգալէն, Յովհաննէս Սաքրդեանէն, Գրիգոր Պըյրզլըէն մինչեւ Վահրամ Սըվաճեան, Էտկար Շահին, Շարլ Աղամեան, Վարուժան եւ այնքան ուրիշներ, — այդ վարժարաններէն ելած են, պիտի ստիպէր զիս այս հանդէսի մէկ քանի էջը յատկացնելու այդ նիւթին. այդ աշխատութիւնը ուրիշներ անշուշտ պիտի կատարեն արդէն, եւ ես ինքս ալ ուրիշ տեղ զայն քիչ մ'աւելի ընդարձակ կերպով հաւանորէն պիտի կատարեմ: Այն ճշիւ հունձքին մէջ զոր ազգը քաղած է Մուրատ — Ռափայէլ-

ՆԵՐԳԱՂԹ

եան վարժարաններէն, մասնաւորապէս Փատուայի, Վենետիկի եւ Փարիզի մէջ հաստատուածներէն, մաս ունի նաեւ, ուսուցիչներու արժանիքին հետ, Վենետիկ ու Փարիզ քաղաքներու մտաւորական, գեղարուեստական, բարոյական հզօրապէս սնուցիչ, ոգեւորիչ միջավայրը, — ինչ որ, աւա՛ղ, չունի Կիպրոսի հետաւոր մեկուսացեալ անկիւնին մէջ հաստատուած եւ այնքան խոշոր դամբարներով ղեկավարուած Մեկզոնեան կրթական հաստատութիւնը, որ օր մը պէտք անպատճառ Հայաստան փոխադրուի: Այդ միջավայրի առաւելութեանց շնորհիւ է որ Վենետիկի եւ Փարիզի Ռափայէլեան եւ Մուրատեան կրթարանները կրցած են մրցիլ մեր այլ կրթական մեծ հաստատութեանց, էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին, մեծ հայ գաղութները պարունակող Թիֆլիսի եւ Պոլսոյ Ներսիսեան, Կեղրոնական եւ Պէրպէրեան վարժարաններուն, Իւսկիւտարի երբեմնի ճեմարանին, Արմաշու Դպրեմանքին, Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանին, Խարբերդի Թիւաթինցեան վարժարանին, Պոլիս ու Թրքահայաստան հաստատուած ամերիկեան եւ Ֆրանսական վարժարաններուն հետ: Տօնախմբել Մուրատ — Ռափայէլեան կրթական բաղմարդին գործին հարիւրամեակը, հայ մշակոյթի մեծ փառարաններէն մին հանդիսացող Ս. Ղազարու վանքին պատկանելի եւ սիրելի կամարներուն տակ, գեղարուեստի եւ հայրենասիրութեան վառարան Վենետիկ քաղաքին մէջ, ամենաներդաշնակ կերպով շարունակել ու լրացնել է ամենայն Հայոց Հայրապետին հրաւերով բոլոր գաղութներու մէջ կատարուած տօնախմբումը հայ մատենադրութեան հաղարհինգ հարիւրամեակին, անգամ մը եւս հայ մշակոյթի եւ հայկական կրթութեան արժէքը պանծացնել եւ անոնց հանդէպ մեր ժողովուրդին ունեցած պարտականութեան զգացումը խորացնել է: Վենետիկի հանդէսներուն անձամբ մասնակցողներ — նախկին աշակերտներ եւ համակրողներ, — սալմաթի: պիտի բլան անշուշտ, բայց բոլոր ազգասէր եւ գեղասէր Հայերը արտով պիտի մասնակցին անոնց:

Զեմ կրնար բառ մը շրջել, վերջացնելու համար այս քրոնիկը, ներգաղթի կարեւոր փրկարար ծրարքին մասնական բայց արդէն իսկ կարեւոր իրականացման վրայ որ առաջին անգամ ըլլալով տեղի ունեցաւ Ֆրանսայի հայ գաղութին ի նպաստ: Հազար ութ հարիւր գաղթական Հայեր կ'ազատին հայրենազուրկի տխուր կացութենէն եւ կ'երթան իրենց պապենական հայրենիքը, իրենց մէկ միլիոն եղբայրներուն եւ քոյրերուն հետ մեր ազգային տան վերաշինութեան ու զարգացման իրենց աշխատանքի բաժինը բերելու: Անոնց մէջ կան ամէն տեսակի, ամէն ճիւղի ուժեր, անոնք կ'ուզեն եւ կարող են օգտակար ըլլալ մեր հայրենիքին: Այս ներգաղթի ճիշդ կատարուեցաւ շնորհիւ Խորհ. Հայաստանի կառավարութեան եւ այս գործին մէջ անոր իր բարոյական լիակատար աջակցութիւնը տուող Խ. Միութեան Կեղրկառավարութեան, շնորհիւ Ֆրանսական կառավարութեան որ մեծ աջակցութեամբ իր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնն ընծայել, շնորհիւ Այդերու Ընկերութեան Փաղթականական օֆիսին, Բարեգործականին, Հօկին եւ զանազան Հայրենակցականներու օգնութեան: Ոգեւորութիւնը զոր յատաճ բերաւ այս դէպքը Ֆրանսահայ գաղութին մէջ՝ շատ մեծ է: Յուսալի է որ — եւ աշխատողներ կան որ այդ յոյսը իրականութիւն դառնայ — ներգաղթի այդ գործը, որուն համար Ֆրանսայի մէջ գետ 7 — 8000 հոգի կան արձանագրուած, իսկ ուրիշ գաղութներու մէջ՝ շատ աւելի, շարունակուի, աւելի մեծ չափերով, օտար եւ հայ եռոյն իշխանութեանց եւ կաղմակերպութեանց միացեալ զոհարերութիւններով եւ օգնութիւններով:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Այս քրոնիկի մէջ ալ զժրաջարար պիտի չկարենամ խօսիլ այն գրական ու քանասիրական նոր հրատարակութեանց վրայ որ ինք — տասն ամսէ ի վեր լոյս տեսան Հայաստանի մէջ եւ արտասահման, հրատարակութիւններ որոնց մէջ կան որ մեծ արժէք ունին: Խոստանալով գլխաւորապէս ատոր նուիրել

Անահիտի յառաջիկայ թիւի քրօնիկս, կը շատանամ հոս դէժ մատնանիչ բնելով երկտասարդ ու տաղանդաւոր չորս րանաստեղծներու հաւաքածունները որ վերջերս երեւցան, Սողոմոն Տարօնցիի Գարեբի Լեզեղը եւ Գեղամ Սարեանի Միջօրէն երեւանի մէջ, հատորներ ուր կը գտնենք քնարերգական ու մանաւանդ վիպերգական գեղեցիկ էջեր, եւ

Փարիզի մէջ՝ Բիւզանդ Թօփալեանի Արեւագալը, արդիաւորնչ, խոհալից եւ նարտարածել քերթութեան էջերու հաւաքածուն, եւ Ա. Սեմայի Զրահաւոր Գարուն հատորը, փունջ մը թարմ ու աղնիւ զգայնութենէ մը բնականօրէն ծնած քնարերգական սիրուն, քնքոյշ ծաղիկներու, որ ոչինչ ունին «զրահաւոր», բայց իրապէս գարնանային են:

Ա. 2.

« ԱՆԱՀԻՏ »-Ի ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐՈՒՆ

Այս քիւով Անահիտ կը բեականօք իր նոր շրջանի եօթներորդ տարին: Մեծապէս շնորհակալ պիտի ըլլայինք մեր այն բաժանորդներուն ու դեռ չեն վնարած իրենց վեցերորդ (եւ ումանք նոյն իսկ հինգերորդ) տարուան բաժնեգիրը, եթէ հաճեին ինչքան կարելի է շուտ

գրել մեզի կամ յանձնել մեր գործակալին իրենց բաժնեգիրը:

Շնորհակալ պիտի ըլլայինք նաեւ մեր գործակալներուն եթէ հաճեին քիչ մ'աւելի փութկոտութիւն ցոյց տալ բաժնեգիրներու գանձման գործին մէջ:

Ա. 2.